

Wanda Jarzabek

ROK 1968 A STOSUNKI POLSKO-NIEMIECKIE W DŁUGIEJ PERSPEKTYWIE

Rok 1968 traktowany jest często w literaturze naukowej jako czas wydarzeń, które z jednej strony były same w sobie skutkiem dokonujących się przemian w ówczesnych społeczeństwach, a z drugiej przyczyniły się do dalszej ich transformacji. Niektórzy badacze traktują te przemiany jako jedną z „rewolucji”, datę symboliczną dla historii świata¹. Zmiany w Europie Wschodniej i w Europie Zachodniej nie były tożsame, co nie oznacza, że nie miały pewnych cech wspólnych². W roku 1968 po raz kolejny uzewnętrznił się kryzys władzy komunistycznej w Europie Wschodniej, a w Europie Zachodniej doszło do krytyki występujących tam systemów politycznych i społecznych, nierzadko o długiej genezie, z silnie zakorzenionymi strukturami. Inne oblicze roku 1968 wiąże się ze zmianami o charakterze obyczajowym, odrzucaniem tradycyjnych systemów wartości i moralnych. Zaczęło rosnać zainte-

¹ Por. m.in. W. Kraushaar: *1968 als Mythos, Chiffre und Zäsur*, Hamburg 2000; Ch. Tilly, *European Revolutions, 1492–1992*, Oxford 1993.

² Por. m.in. C. Fink, Ph. Gassert, D. Junker (red.): *1968. The World Transformed*, Washington 1998, m.in. artykuły: S. Halwig: *The Revolt Against Establishment: Students versus the Press in West Germany and Italy*, G.-R. Horn: *The Changing Nature of the European Working Class: The Rise and Fall of the «New Working Class» (France, Italy, Spain, Czechoslovakia)*; E. Maleck-Lewy, B. Maleck: *The Women's Movement in East and West Germany*; A. Schildt, D. Siegfried, K.Ch. Lammers (red.): *Dynamische Zeiten. Die 60er in den beiden deutschen Gesellschaften*, Hamburg 2000; P. Berman: *A Tale of Two Utopias, The Political Journey of the Generation of 1968*, New York 1996; M. Kurlansky: *1968: the Year that Rocked the World*, New York 2004.

resowanie kwestiami związanymi z ochroną środowiska, pojawiły się ruchy, a z czasem partię zielonych, wprowadzające do tradycyjnej polityki nieobecne do tej pory zagadnienia. W przypadku niektórych krajów zachodnich jednym ze skutków wydarzeń 1968 roku i fascynacji rewolucyjnymi hasłami marksizmu w wersji chińskiej (popularność Mao Zedonga) oraz południowoamerykańskiej (popularność Che Guevary) były nowe formy terroryzmu³. Rok 1968 był postrzegany w kategoriach czynników modernizacyjnych, nadających nowy bieg życiu społecznemu i politycznemu. W RFN wiązał się też z kolejną falą rozliczeń z przeszłością narodowosocjalistyczną.

Wspólnym mianownikiem wydarzeń na Wschodzie i na szeroko rozumianym Zachodzie oraz w niektórych krajach rozwijających się były zmiany generacyjne, wkraczanie w dorosłe życie osób urodzonych w okresie po II wojnie światowej⁴. Niemalże wszędzie wiązał się także z uzewnętrznieniem niezadowolenia pokolenia średniego mającego ograniczone możliwości karier; w przypadku bloku wschodniego chodziło o kariery wewnątrz komunistycznych aparatów partyjnych.

Znaczenie wydarzeń 1968 roku można obserwować w perspektywie krótkoterminowej i długoterminowej. Dotyczy to także jego wpływu na stosunki polsko-niemieckie. W perspektywie krótkoterminowej wydarzenia europejskie oraz polskie 1968 roku wpłynęły na zachodniemieckie podejście do normalizacji stosunków z krajami bloku wschodniego oraz na polską recepcję niemieckiej polityki wschodniej, pole manewru ówczesnych władz. Skutki wydarzeń 1968 roku objęły kwe-

³ Warto jednak pamiętać, że w przypadku RFN do stosowania przemocy wzywała powstała w 1967 roku *Kommune 1*, w 1967 roku doszło do ostrych protestów przeciwko wizycie szacha w RFN. Por. S. Aust: *Terrorism in Germany: The Baader-Meinhof Phenomenon*, „Bulletin of the German Historical Institute”, nr 43, Washington 2008; B. Hoffman: *Putting German Terrorism in Perspective: an American Response*, w: ibidem; J. Varon, *Refusing to be «Good German»: New Left Violence as a Global Phenomenon*, w: ibidem.

⁴ W literaturze zachodniej zagadnienia związane z rolą generacji, w tym generacji 1968 roku, są znacznie lepiej zbadane niż w przypadku Polski. Zob. m.in. H. Bude: *Das Altern eine Generation: Die Jahrgänge 1938 bis 1948*, Frankfurt a. M. 1995; R. Fraser: *1968: A Student Generation in Revolt*, New York 1988; H. Knoch: *Gefühlte Gemeinschaften Bild und Generation in der Moderne* (szczególnie podrozdział V: „Mythische Opferbilder: Die Rückkehr des kultischen Moments 1968”), w: U. Jureit, M. Wildt (red.): *Generationen. Zur Relevanz eines wissenschaftlichen Grundbegriffs*, Hamburg 2008; T. Mündermann: *Die 68er... und was aus ihnen geworden ist*, München 1988; L. Passerini: *Autobiography of a Generation: Italy, 1968*, Hanover 1996.

stie związane z wzajemnym postrzeganiem Polaków i Niemców; nowa generacja, pokolenie 1968 roku, które z czasem zaczęło odgrywać coraz większą rolę zarówno w życiu kulturalnym, społecznym, mediach, jak i w życiu politycznym RFN i Polski, wniosło do wszystkich wymienionych dziedzin także nowe formy postrzegania rzeczywistości oraz niezrządkiem odmienne systemy wartości.

W perspektywie krótkoterminowej skutki wydarzeń 1968 roku wpłynęły na zahamowanie możliwości dyplomatycznych PRL, także odnośnie do kwestii niemieckiej i stosunków dwustronnych. Wprawdzie wiosną 1968 roku Warszawa była zdecydowana na zdynamizowanie swojej polityki, przede wszystkim w zakresie bezpieczeństwa międzynarodowego, w kwestii niemieckiej, i – jak wiele na to wskazuje – zaczęła dochodzić do wniosku, że konieczna jest modyfikacja stanowiska dotyczącego stosunków dwustronnych z RFN, ale nie zapoczątkowano nowego otwarcia⁵.

Wydarzenia marca 1968 roku w PRL oraz udział PRL w zdławieniu Praskiej Wiosny były przedmiotem licznych badań w Polsce, aczkolwiek na ogół skupiano się na ich wymiarze wewnętrznym i nie analizowano ich związku z pozycją ówczesnego państwa polskiego w stosunkach międzynarodowych ani wpływu tych wydarzeń na stosunki polsko-niemieckie⁶.

Wydarzenia marca 1968 roku w PRL wpłynęły przede wszystkim na uwarunkowania wewnętrzne polityki zagranicznej⁷. Doszło do osła-

⁵ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (dalej: AMSZ), Departament Studiów i Programowania (dalej: DSiP), zespół (z.) 57/77, wiązka (w.) 1., Notatka dotycząca potrzeby wzmożenia działalności krajów socjalistycznych na rzecz bezpieczeństwa europejskiego, 5 marca 1968 roku. Por. W. Jarząbek: *Wpływ wydarzeń 1968 r. na Ostpolitik i jej recepcję w Polsce*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2010, nr 18; eadem: *Polska Rzeczpospolita Ludowa wobec polityki wschodniej Republiki Federalnej Niemiec w latach 1966–1976. Wymiar dwustronny i międzynarodowy*, Warszawa 2011, s. 131 i n.

⁶ O roku 1968 zob. m.in. J. Eisler: *Polski rok 1968*, Warszawa 2006; W. Suleja: *Dolnośląski marzec '68*, Warszawa 2006; M. Fik: *Marcowa kultura. Wokół «Dziadów»*. *Literaci i władza. Kampania marcowa*, Warszawa 1995; T. Pióro: *Czystki w Wojsku Polskim 1967–1968*, „Więź” 1998, nr 6; D. Stola: *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968*, Warszawa 2000. O 1968 roku w MSZ: W. Borodziej: *Dyplomacja PRL w i wobec Marca*, w: M. Kula, P. Osęka, M. Zaremba (red.): *Marzec 1968 trzydzieści później*, t. 1, Warszawa 1998, s. 87 i n.; o udziale w inwazji na Czechosłowację: L. Pajórek: *Polska a «Praska Wiosna». Udział Wojska Polskiego w interwencji zbrojnej w Czechosłowacji w 1968 roku*, Warszawa 1998.

⁷ W. Jarząbek: *Wpływ wydarzeń 1968 r. na politykę zagraniczną PRL*, „Dzieje Najnowsze” 2008, nr 1; eadem: *Zagraniczne reakcje na wydarzenia polskiego Marca 1968 roku w ra-*

bienia centrum decyzyjnego w związku z rozgrywkami na szczytach władzy. Rozliczenia wewnętrzne prowadzące do czystek w ministerstwach, także w Ministerstwie Spraw Zagranicznych (MSZ), sprawiły, że utraciło ono zdolność do planowania i wychodzenia z ofertami, a jego pracownicy zajęli się głównie ochroną własnych pozycji. Odejście Rapackiego wpływało na postrzeganie Polski za granicą. Dla części obserwatorów był on też symbolem swoistej, jak na warunki w bloku, samodzielności myślenia twórców polityki zagranicznej PRL. Antysemityczne elementy wydarzeń marcowych nie miały w owym czasie większego znaczenia z punktu widzenia reakcji krajów trzecich. Na poziomie rządów zachowały one wstrzeźliwość, negatywne wobec PRL komentarze pojawiły się zaś w mediach. Wydaje się, że niemal wszyscy obserwatorzy traktowali ówczesne wydarzenia jako formę walki o władzę⁸. Te kraje, które odgrywały ważną rolę w polityce zagranicznej PRL i z którymi utrzymywano bardziej zaawansowane kontakty, nie zamierzały z nich rezygnować, np. Francja. Także w przypadku innych państw skutki 1968 roku dotyczyły w latach siedemdziesiątych głównie interwencji w Czechosłowacji. Odnosiło się to także do relacji z partiami komunistycznymi Europy Zachodniej. Delegacja PZPR była np. zapraszana na zjazdy partii francuskiej, włoskiej, hiszpańskiej (gdy stała się legalna), a nie zapraszano delegacji Komunistycznej Partii Czechosłowacji. Partia włoska, początkowo, tuż po 1968 roku, starała się dystansować od Moskwy, ale już na przełomie 1974–1975 roku, zaczęła przychylniej patrzeć na ZSRR. Inaczej widziano PRL – dla Włoskiej Partii Komunistycznej Gierek był niemal „twarzą zmian” w Europie Wschodniej⁹. W przypadku Warszawy niesuwerenny charakter państwa oraz jego charakter polityczny osłabiały wydźwięk udziału w interwencji w Czechosłowacji. Kwestia zmuszenia przez władze PRL do wyjazdu osób żydow-

portach polskich dyplomatów, w: D. Kisielewicz, M. Świder (red.): *Marzec '68 z czterdziestoletniej perspektywy*, Opole 2009.

⁸ Ibidem. Zob. też: J. Tebinka, *Nadzieje i rozczarowania. Polityka Wielkiej Brytanii wobec Polski 1956–1970*, Warszawa 2005, s. 319; J. Tyszkiewicz: *Rozkołysana polska łódź. Dyplomacja i wywiad amerykański wobec Marca '68*. Toruń 2006, s. 85 i n.

⁹ V. Lomellini: *The Dialogue that Never Blossomed? The Complex Relationship between the Italian Left and the Eastern Dissent*, w: A. Varsori (red.): *Europe in the International Arena During the 1970s: Entering a Different World*, Bern – Bruxelles (w druku).

skiego pochodzenia także nie miała znaczenia politycznego, wpływała jednak mimo upływu czasu na wizerunek Polski i Polaków w świecie, być może w pewnych kręgach społecznych wpływ ten był wyraźny, np. w mediach. Nie miała zaś większego wpływu na bieżącą politykę realizowaną przez władze komunistyczne w przypadku RFN.

Rozpatrywane w kontekście oddziaływania na polityczne stosunki polsko-niemieckie skutki roku 1968, szczególnie interwencji wojsk bloku wschodniego w celu stłumienia Praskiej Wiosny, właściwie nie odgrywały już większej roli w latach 1970–1989, a w każdym razie nie była to rola decydująca. Wydarzenia 1968 roku były traktowane jako potwierdzenie dominacji Moskwy w jej sferze wpływów, przypomnienie, że to ona rozdaje karty, ale nie oznaczało, że w sytuacji, gdy było to możliwe, nie starano się tego wpływu podważać; Bonn nadal szukało również możliwości załatwiania w prowadzonych rozmowach dwustronnych spraw je interesujących.

W stosunkach polsko-niemieckich, po podpisaniu w roku 1970 Układu o podstawach normalizacji stosunków między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec, rozpoczął się okres układania stosunków dwustronnych; proces rozwiązywania zaszłości w stosunkach polsko-niemieckich określany był na ogół mianem normalizacji stosunków dwustronnych. W ramach normalizacji zajmowano się szeregiem zagadnień, spośród których niektóre pozostały przedmiotem kontrowersji i tematami rozmów politycznych do 1990 roku oraz później. Do najważniejszych spraw będących przedmiotem ustaleń należały:

- Problem z interpretacją zapisów układu o podstawach normalizacji stosunków, szczególnie artykułu 1, mówiącego o uznaniu linii Odry i Nysy Łużyckiej za zachodnią granicę Polski. W RFN pojawiały się głosy, że układ nie będzie musiał być wiążący dla Niemiec, gdyby doszło do zjednoczenia.

- Wyjazdy osób narodowości niemieckiej do RFN, akcja „łączenia rodzin” oraz sprawa mniejszości niemieckiej w Polsce i opieki konsularnej nad Niemcami polskimi. To ostatnie zagadnienie stawało się w miarę upływu czasu coraz częściej źródłem tarć.

– Zagadnienia współpracy kulturalnej i naukowo-technicznej między obydwoma państwami, w tym rewizja zawartości podręczników szkolnych. Kwestię tę uregulowano umową z 1976 roku, w tym samym roku przyjęto wytyczne komisji podręcznikowej, która nie zaprzestała prac nad treścią podręczników szkolnych. Władze PRL konsekwentnie odmawiały udzielenia zgody na otwarcie w Warszawie instytutu kultury RFN.

– Współpraca gospodarcza – łączona nie tylko przez stronę polską, ale też niemiecką z innymi zagadnieniami. Trudności we współpracy wynikały oprócz przyczyn obiektywnych, związanych m.in. z różnicami w poziomach rozwoju, z jej instrumentalnego traktowania.

– Problem odszkodowań za skutki polityki okupacyjnej III Rzeszy na ziemiach polskich. Zagadnienie to pozostało aktualne także w okresie po transformacji ustrojowej w Polsce oraz po zjednoczeniu Niemiec.

– Działalność Radia Wolna Europa.

Literatura przedmiotu na ogół koncentruje się na stosunkach *stricto* politycznych i gospodarczych, w małym stopniu uwzględniając aspekty związane z uwarunkowaniami społecznymi wpływającymi na twórców polityki zagranicznej w obydwu państwach¹⁰. Zmiany generacyjne, pociągające za sobą inne podejście do różnych aspektów stosunków dwustronnych, jeśli już w pracach badaczy pojawia się na ich temat jakaś wzmianka, nie są też na ogół wiązane z szeroko rozumianymi następstwami 1968 roku. Wpływ taki istniał, niemal nie jest on możliwy do uchwycenia i opisanego. Wobec braku szeroko zakrojonych badań socjologicznych, kulturoznawczych koncentrujących się wpływie wy-

¹⁰ Por. D. Bingen: *Polityka Republiki Bońskiej wobec Polski. Od Adenauera do Kohla 1949–1991*, Kraków 1997; K. Miszczak: *Deklarationen und Realitäten. Die Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der (Volks-) Republik Polen von der Unterzeichnung des Warschauer Vertrages bis zum Abkommen über gute Nachbarschaft und freundschaftliche Zusammenarbeit (1970–1991)*, München 1993; M. Tomala: *Patrząc na Niemcy. Od wrogości do porozumienia 1969–1991*, Warszawa 2007. Dotyczy to także badań związanych ze stosunkiem RFN do procesu rozszerzania Unii Europejskiej w kontekście polskiego członkostwa. Zob. m.in.: J.J. Węc: *Ewolucja stanowiska niemieckich partii politycznych wobec przystąpienia Polski do Paktu Północnoatlantyckiego i Unii Europejskiej*, w: J. Holzer, J. Fiszer (red.): *Rola Niemiec w procesie integracji Polski z Europą*, Warszawa 2001, s. 143 i n.; D. Szuldrzyńska: *Kwestia rozszerzenia Unii Europejskiej o Polskę w opinii społeczeństwa niemieckiego*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2006, nr 14, s. 189 i n.; E. Stadtmüller: *Polsko-niemiecka wspólnota czy sprzeczność interesów – ewolucja polskich poglądów*, w: J. Holzer, J. Fiszer (red.): *Rola Niemiec w procesie integracji...*

darzeń 1968 roku i ich konsekwencji w stosunkach polsko-niemieckich o oddziaływaniach tych można domniemywać na podstawie przenoszenia wniosków z badań poświęconych skutkom roku 1968, wskazujących na jego modernizacyjny czy rewolucyjny charakter oraz wpływ na procesy demokratyzacyjne na poziomie społeczeństw i struktur państwowych.

W ówczesnych opracowaniach dotyczących polityki zagranicznej RFN oraz innych krajów zachodnich, powstających zarówno na poziomie najwyższych szczebli władzy, tzn. Biura Politycznego PZPR i Wydziałów Komitetu Centralnego PZPR oraz w resortach – odpowiedzialnego za realizowanie polityki zagranicznej – MSZ i w pewnym stopniu także w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych (MSW), które chociażby poprzez przygotowanie analiz wywiadowczych przez Departament I (aczkolwiek nie jedynie) starało się również wpływać na politykę zagraniczną, kwestia skutków 1968 roku, szczególnie w powiązaniu ze zmianami generacyjnymi, nie pojawia się jako sformułowana wprost. Właściwie było to zjawisko typowe w tamtym czasie, nie tylko na poziomie instytucji rządowych, ale także na poziomie instytucji naukowych. Refleksja taka pojawiła się znacznie później, gdy pokolenie 1968 roku zaczęło być aktywniejsze w oficjalnym nurcie życia państwowego i społecznego, pełniąc funkcje publiczne, czasem eksponowane. Badania nad generacją 1968 stały się popularne dopiero na przełomie XX i XXI wieku. Nie oznacza to jednak, że nie zwracano już wówczas uwagi na różne aspekty zmian wewnętrznych w RFN, które należy rozpatrywać jako wiążące się czy też wynikające z wydarzeń 1968 roku. Obserwowano, jak wskazują na to raporty dyplomatyczne i notatki, działalność opozycji pozaparlamentarnej, zarówno na terenie Berlina Zachodniego, jak i w RFN.

W latach siedemdziesiątych XX wieku na Zachodzie zaczęto propagować w mediach idee 1968 roku i pokolenia 1968. Nowa lewica zaznaczała wówczas swoją obecność, głównie w opozycji do oficjalnego nurtu życia politycznego, w kulturze¹¹.

W przypadku niektórych ważnych kwestii politycznych, np. podziału Niemiec, w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, bycie

¹¹ B. Davis: *A Whole World Opening Up: Transcultural Contacts, Difference, and the Politicization of «New Left» Activists*, w: B. Davis et al. (red.): *Changing the World, Changing Oneself. Political Protest and Collective Identities in West Germany and the U.S. in the 1960s and 1970s*, New York – Oxford 2010.

„człowiekiem '68”, było w RFN synonimem bycia przeciwnikiem zjednoczenia Niemiec, co część osób wiązała z faktem pochodzenia niektórych działaczy 1968 roku z NRD czy też finansowaniem ich działalności ze strony Berlina Wschodniego¹². Powszechnie wskazuje się na złągodzenie niechęci do ZSRR, krytykę zimnej wojny i polityki USA wobec krajów komunistycznych wśród młodego pokolenia. Niektórzy badacze wskazują też na to, że polityka wschodnia RFN, polityka rozmów ze Wschodem, a głównie z ZSRR, mogła być czynnikiem wpływającym łągodząco na nastroje społeczne w RFN w takim sensie, że miałyby łączyć elity polityczne i uczestników ruchów młodzieżowych¹³.

Z biegiem czasu, ze względu na to, że wydarzenia 1968 roku i zapoczątkowane przez nie zmiany miały charakter globalny, na skutek procesów demograficznych generacja 1968 zaczynała angażować się w politykę, do której przenikały na szerszą skalę także inne wartości i podejście do świata, nieco inne rozumienie priorytetów w polityce międzynarodowej, choć w tym wypadku nierzadko zwyciężała *Realpolitik*¹⁴.

Jednym ze skutków 1968 roku było szersze uwzględnianie w dyskursie publicznym praw jednostki. Wprawdzie dotyczyło to głównie praw indywidualnych jednostek, a w mniejszym stopniu politycznych czy społecznych, ale nie można całkowicie ich oddzielić. Rosnące zainteresowanie prawami człowieka, szczególnie po 1975 roku, wynikało nie tylko z faktu wkraczania do życia politycznego i społecznego pokolenia zwracającego na nie więcej uwagi, ale także z tego, iż politycy dostrzegli w nich użyteczne narzędzie do osłabiania bloku wschodniego. W latach siedemdziesiątych nie byli to wprawdzie politycy niemieccy, choć pokolenie 1968 roku zaczynało powoli wkraczać do mediów i po-

¹² Por. Wstęp w: Ph. Gassert, P. Richter (red.): *1968 in West Germany. A Guide to Sources and Literature of the Extra-Parliamentarian Opposition*, Washington 1998, s. 13.

¹³ Por. m.in. J. Suri: *Ostpolitik as Domestic Containment: The Cultural Contradictions of the Cold War and the West German State Response* w: B. Davis et al. (red.): *Changing the World...*, s. 133 i n.

¹⁴ Rok 1968, kojarzący się w powszechnym przekonaniu często z wydarzeniami w Europie Zachodniej, szczególnie Francją i RFN, oraz USA, miał wymiar znacznie szerszy. Do różnego typu wystąpień, protestów dochodziło też w krajach Ameryki Łacińskiej, USA, w Afryce i na Bliskim Wschodzie oraz w bez mała wszystkich krajach europejskich. Por.: Ph. Gassert, M. Klimke (red.): *1968. Memories and Legacies of a Global Revolt*, Washington 2009.

lityki. Do upowszechniania problematyki praw człowieka przyczyniał się też proces Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE). W czasie przygotowań do pierwszej konferencji przeglądowej w Belgradzie to właśnie media nagłaśniały pewne tematy, a politycy, oprócz amerykańskich, zachowywali znacznie większą rezerwę¹⁵.

Również w przypadku rozmów dwustronnych z RFN problem przestrzegania praw człowieka odgrywał rosnącą rolę, co mogło być postrzegane zarówno jako efekt jego coraz śmielszego wykorzystywania w polityce wobec różnych krajów tzw. bloku socjalistycznego przez państwa zachodnie, ale mógł to też być jeden z efektów 1968 roku, choć, jak można sądzić, przeważały racje polityczne, w tym wewnątrzpolityczne RFN.

Oprócz bieżących tematów stosunków dwustronnych ważnym elementem relacji polsko-niemieckich pozostawały zaszłości historyczne. Pojawia się pytanie, na ile zmiany generacyjne w Niemczech wpływały na proces polsko-niemieckiego pojednania. Wydaje się, że wprawdzie generacja 1968 roku postulowała przewartościowanie stosunku do przeszłości narodowosocjalistycznej, niemniej w przypadku dwustronnych stosunków polsko-niemieckich to starsza generacja nadal dominowała w kontaktach tego typu¹⁶. Właściwie można to uznać za zjawisko naturalne, pojednanie w zasadzie dokonuje się przede wszystkim na poziomie uczestników wydarzeń będących podmiotem tego procesu¹⁷. Młó-

¹⁵ Por. m.in. W. Jarząbek: *Od Helsinek do Belgradu – władze PRL a problematyka trzeciego koszyka KBWE w latach 1975–1978*, w: „Wrocławskie Studia z Polityki Zagranicznej”, t. 3, Toruń 2010; K. Ruchniewicz, B. Szaynok, J. Tyszkiewicz: *Breck Walker, Neither Shy nor Demagogics – The Carter Administration Goes to Belgrade*, w: V. Bilandžić, M. Kosanović (red.): *From Helsinki to Belgrade. The First CSCE Follow-up Meeting in Belgrade 1977/1978*, Belgrade 2008, s. 207–230. Potwierdzali to też moi rozmówcy w wywiadach: Jacques Andréani, Edouard Brunner, Luigi V. Ferraris, Rudolf Perina, Skjold G. Mellbin, Vladimir Bilandžić, Markku Reima, Hans Ola Urstad, Józef Czyrek, Adam D. Rotfeld, Jan Bisztyga, Andrzej Skowroński, Józef Wiejacz.

¹⁶ O roli przeszłości m.in. A. Ludwig: *Neue oder Deutsche Linke? Nation und Nationalismus im Denken von Linken und Grünen*, Opladen 1995; H. Marcus: *The Revival of Holocaust Awareness in West Germany, Israel, and the United States*, w: D. Junker (red.): 1968..., s. 421 i n.

¹⁷ Por. m.in. wypowiedzi i studia publikowane w: F. Pflüger, W. Lipscher (red.): *Od nienawiści do przyjaźni. O problemach polsko-niemieckiego sąsiedztwa; Polacy i Niemcy pół wieku później. Księga pamiątkowa dla Mieczysława Pszona*, Kraków 1996. Zob. także: D. Bingen: *Der lange Weg der «Normalisierung». Die Entwicklung der Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Polen 1949–1990* w: W.D. Eberwein, B. Kerski (red.): *Die deutsch-polnischen Beziehungen 1949–2000. Eine Werte- und Interessengemeinschaft?*,

dzień kieruje się w dużej mierze własnymi doświadczeniami, choć w przypadku stosunków znacznie obciążonych, jak polsko-niemieckie, trudno jest przeszłość ignorować, uznać, że nie ma znaczenia. Władze PRL wiązały często ze zmianami pokoleniowymi, ale raczej jako procesami biologicznymi, nie zaś w powiązaniu z przemianami następującymi po 1968 roku, zmianę nastawienia do Polski i Polaków. W dokumentach właściwie od początku lat siedemdziesiątych wskazywano, że to właśnie młode pokolenie powinno być przedmiotem działań propagandowych Warszawy¹⁸. Uważano, że będzie je można przekonać do pewnych racji Warszawy poprzez upowszechnianie własnej wizji przeszłości, informowanie o niej. Niemniej jednak nie uważano za uzasadnione zwiększanie możliwości swobodnych kontaktów społecznych ze względu na to, że trudno byłoby przewidzieć, jakie będą ich efekty.

Jednym z zagadnień obciążających stosunki dwustronne była kwestia odszkodowań dla polskich robotników przymusowych. RFN konsekwentnie odmawiała rozmów na temat odszkodowań indywidualnych oprócz pewnych wyjątków, takich jak odszkodowania dla ofiar eksperymentów pseudomedycznych¹⁹. Mimo to w 1989 roku, nie bez związku ze zbliżającą się rocznicą wybuchu II wojny światowej, na konieczność uregulowania problemu odszkodowań dla Polaków zaczęła zwracać uwagę opozycja w RFN. Zieloni, ugrupowanie, którego pojawienie w życiu politycznym RFN wiąże się w dużym stopniu ze skutkami wydarzeń 1968 roku, projekty uregulowania tych zagadnień zgłaszali od 1985 roku. 6 czerwca 1989 roku frakcja Zielonych w Bundestagu przedłożyła trzy wnioski: projekt ustawy o federalnej fundacji „Odszko-

Opladen 2001; L. Mehlhorn: *Zwangsverordnete Freundschaft? Die Entwicklung der Beziehungen zwischen der DDR und Polen 1949–1990*, w: *ibidem*; B. Kerski: *Die Rolle nichtstaatlicher Akteure in den deutsch-polnischen Beziehungen vor 1990*, w: *ibidem*.

¹⁸ Na przykład AMSZ, Dep. IV, z. 27/77, w. 10, Tezy na temat polityki wobec NRF, 16 lipca 1971 roku.

¹⁹ Szerzej na ten temat, m.in.: W. Jarząbek: *Władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec problemu reparacji i odszkodowań od Republiki Federalnej Niemiec 1953–1989*, „Dzieje Najnowsze” 2005, nr 2; S. Dębski i W. Góralski (red.): *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944–2004*, t. 1: *Studia*, t. 2: *Dokumenty*, Warszawa 2004; K. Ruchniewicz: *Polskie zabiegi o odszkodowania niemieckie w latach 1944/45–1975*, Wrocław 2007; *Uwagi i propozycje w związku z VIII rundą rozmów pełnomocników szefów rządów PRL i RFN, M. Pszona i H. Teltschika (14–19.09.1989)*, w: W. Borodziej (red.): *Polska wobec zjednoczenia Niemiec 1989–1991. Dokumenty dyplomatyczne*, Warszawa 2006, s. 11.

dowanie za nazistowską pracę przymusową”, wniosek „Inicjatywy polityczne i prawne rządu federalnego wobec korzystających z pracy przymusowej”, według którego rząd RFN powinien oddziaływać na firmy, które korzystały z pracy przymusowej, lub ich następców prawnych, aby podjęły świadczenia na rzecz byłych robotników, oraz wniosek dotyczący „Indywidualnego odszkodowania dla byłych polskich robotników przymusowych z okresu panowania nazistowskiego w drodze umowy globalnej”²⁰. Także stanowisko Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (SPD – Sozialdemokratische Partei Deutschlands) zaczęło po 1985 roku ulegać zmianie, mimo to nie podjęła ona współpracy z Zielonymi, a przedstawiła w czerwcu 1989 roku własny projekt ustawy o utworzeniu fundacji „Odszkodowania za bezprawie nazistowskie”, obejmujący różne kategorie poszkodowanych, w tym np. więźniów obozów koncentracyjnych, poszkodowanych na skutek stosowania eutanazji, kobiet zmuszonych do przerwania ciąży, homoseksualistów, prześladowanych komunistów, osoby uchylające się od służby wojskowej. Wniosek nie obejmował zaś robotników przymusowych, sugerowano, aby dla zaspokojenia ich roszczeń stworzyć odrębny fundusz²¹. Pojawia się pytanie, na ile takie podejście wynikało z przewartościowania priorytetów – wśród poszkodowanych, którym należeć się miały odszkodowania, znalazły się grupy, o których prawach zaczęto mówić m.in. na skutek zmian w rozumieniu praw człowieka, dokonujących się w dużym stopniu w następstwie wydarzeń 1968 roku, a na ile z kalkulacji ekonomicznych – doskonale zdawano sobie bowiem sprawę z tego, że objęcie działaniem ustawy odszkodowawczej wszystkich ofiar III Rzeszy w Europie Wschodniej, szczególnie robotników przymusowych, wiązałoby się z ogromnymi wydatkami budżetowymi.

W pierwszym okresie po przełomie lat 1989–1990 zarówno w Polsce, jak i RFN w życiu politycznym dominowali nadal przedstawiciele generacji, która nie była generacją 1968 roku, w znaczeniu aktywni uczest-

²⁰ AAN KC PZPR, WZ 973/85, Notatka dotycząca inicjatyw legislacyjnych (z 6 czerwca 1989 r.) partii Zielonych w sprawie odszkodowań dla ofiar prześladowań faszystowskich, opr. J. Barcz.

²¹ AAN KC PZPR, WZ 973/85, Notatka dotycząca inicjatywy SPD (z 21 czerwca 1989 r.) na forum Bundestagu nt. utworzenia fundacji – „Odszkodowanie za bezprawie nazistowskie”, opr. J. Barcz.

nicy wydarzeń, choć nie musi to oznaczać i nie oznacza, że nie byli oni w większym lub mniejszym stopniu pod pewnym wpływem zdarzeń roku '68.

W przypadku RFN badania nad generacją 1968 roku pozwalają na nieco ściślejsze wskazanie, kogo, jakie grupy może ten termin obejmować. Dość liczna była grupa bezpośrednich uczestników wydarzeń, powiązanych z ruchami studenckimi, młodzieżowymi, subkulturowymi, opozycją pozaparlamentarną. W latach dziewięćdziesiątych, wraz z objęciem funkcji ministra spraw zagranicznych RFN przez Joschkę Fischera, jeden z głównych aktorów tamtych wydarzeń stał się wysokiej rangi politykiem²².

W przypadku Polski rok 1968 kojarzy się z kryzysem władzy i wystąpieniami „antysyjonistycznymi”, i na tych aspektach koncentrowała się większość badań, podczas gdy obejmował on także protesty studenckie niemotywowane celami *stricte* politycznymi²³. W przeciwieństwie do Niemiec w Polsce brakuje literatury o charakterze pamiętnikarskim, która wskazywałaby na wagę doświadczeń pokoleniowych, rolę 1968 roku. W odniesieniu do Polski termin generacja 1968 roku jest dość nieprecyzyjny i właściwie nieobecny w badaniach. Można przyjąć, że z jednej strony obejmuje on osoby uczestniczące w wystąpieniach studenckich, a z drugiej emigrantów, na ogół żydowskiego pochodzenia, którzy po wydarzeniach marca 1968 roku zostali zmuszeni do opuszczenia kraju. Część z tych osób zaangażowała się na emigracji w działalność polityczną, opozycyjną wobec władz PRL. Natomiast inne było oddziaływanie wydarzeń rodzimych, które bardziej łączyło się z kwestiami politycznymi. Skutki wydarzeń 1968 roku w sensie globalnym zaznaczyły

²² O roli Joschki Fischera i jego generacji: P. Hockenos: *Joschka Fischer and the Making of the Berlin Republic. An Alternative History of Postwar Germany*, Oxford – New York 2008.

²³ Między innymi: W. Suleja: *Polski nietypowy miesiąc – Marzec*, „Dzieje Najnowsze” 2008, nr 1, s. 61–69; M. Golon: *Marzec 1968 w Toruniu w świetle materiałów Służby Bezpieczeństwa*, w: ibidem, s. 155–165; K. Maniewska: *Mieszkańcy Bydgoszczy wobec wydarzeń 1968 r.*, ibidem, s. 125–154. O literaturze przedmiotu: J. Eisler: *Stan badań historycznych nad Marcem '68*, w: ibidem. Por. też: K. Rokicki, S. Stępień (red.): *Oblicza marca 1968*, Warszawa 2004. Autorzy przedstawili wyniki badań, dotyczące wydarzeń marcowych w głównych ośrodkach miejskich i uniwersyteckich (w Warszawie, Krakowie, Gdańsku, Wrocławiu) oraz reakcje społeczne. W. Suleja: *Dolnośląski marzec '68*, Warszawa 2006; M. Fik: op. cit.; T. Pióro: op. cit.

się w życiu społecznym i politycznym Polski, ale miały odroczone charakter ze względu na niedemokratyczny charakter państwa, utrudnione kontakty ze światem zewnętrznym. W okresie potransformacyjnym osoby związane z wydarzeniami 1968 roku znalazły się w nowych elitach władzy i w środowiskach opiniotwórczych. Niemniej, jeśli w swoich wspomnieniach odwołują się do 1968 roku, to do tych ich aspektów, które były związane z doświadczeniami wynikającymi z przynależności do bloku – jak inwazja w Czechosłowacji czy typowo polskimi – jak protesty studenckie z 1968 roku. Potwierdzają to także badania przeprowadzone na potrzeby grantu „W tygłu pokoleń – rok 1968 i jego wpływ na stosunki polsko-niemieckie (1968–2007)”. Ankietowane osoby wskazywały też, że niewiele wiedziały o wydarzeniach w RFN w 1968 roku²⁴.

W badaniach nad elitami Polski i Niemiec przeprowadzonych w okresie, gdy Polska zabiegała o przystąpienie do Unii Europejskiej, problem wpływu wydarzeń 1968 roku na stosunki dwustronne nie pojawiał się ani jako pytanie w licznych przeprowadzanych wówczas ankietach, ani nie analizowano tych zagadnień na podstawie innych danych²⁵. Ale w szerszym, niż opublikowane w języku polskim, niemieckim wydaniu wyników badań nad elitami obydwu krajów pojawił się już szereg kategorii, które można uznać za wskazujące także na rezultat szeroko rozumianych skutków 1968 roku, tzn. kwestie ekologii, laicyzmu, stosunku do Kościołów i grup wyznaniowych, problem tolerancji; choć w badaniach, a co za tym idzie i publikacji, przeważały zagadnienia związane z uwarunkowaniami stosunków politycznych, szczególnie polityki zagranicznej²⁶. Wyniki badań wykazywały zaś dużą zbieżność poglądów ankietowanych osób, ale nie były to badania dotyczące całości społeczeństwa, a jedynie elit. Trudno powiedzieć, jakie wyniki przyniosłyby szerzej zakrojone badania. W przypadku dwustronnych stosunków politycznych rola elit jest ważniejsza niż w przypadku szerszego rozumienia stosunków dwustronnych, tzn. obejmującego także kontakty społeczne, w tym wynikające z działalności gospodarczej, turystyki itp.,

²⁴ Por. J. Holzer: *Uwagi związane z projektem 1968 roku*, s. 11–16 w niniejszym tomie.

²⁵ Por. W.-D. Eberwein, S. Kowalski, J. Reiter: *Elity Polski i Niemiec. Wspólnota interesów i wartości?*, Warszawa 2000.

²⁶ W.-D. Eberwein, M. Ecker-Ehrhardt: *Deutschland und Polen. Eine Werte- und Interessengemeinschaft? Die Eliten-Perspektive*, Opladen 2001.

gdzie większą rolę odgrywają jednostki, także te, które trudno zaliczyć do elit. Badania przeprowadzone kilka lat później (2005–2006) wskazywały na istnienie różnic w podejściu do wielu kwestii, głównie politycznych, co wpływało także na stosunki dwustronne²⁷.

Badania społeczne zajmujące się kwestią zmian generacyjnych wskazują na liczne czynniki oddziałujące na poglądy szerokich kręgów społecznych i trudności w badaniach nad pokoleniami²⁸. Niewątpliwie na znaczenie roku 1968 i upowszechnianie się wartości, które były typowe dla jego aktywnych uczestników na Zachodzie, a także w pewnym zakresie w krajach Europy Wschodniej, w tym w Polsce, wpłynęło to, że koniec lat sześćdziesiątych był okresem, w którym znacznie większe oddziaływanie społeczne miały media, informacje łatwiej docierały, a z czasem rola środków masowego przekazu, w tym nowych mediów, rosła, również w okresie potransformacyjnym. Środowiska związane z mediami znajdowały się zaś pod dużym wpływem wydarzeń 1968 roku, często składały się z jego aktywnych uczestników. Elity, środowiska opiniotwórcze wpływały także na wizerunek wydarzeń 1968 roku. Aktywnym uczestnikom wydarzeń 1968 roku szczególnie bliskie były hasła lewicowe²⁹. Niemniej sam rok 1968 wpływał także na pozostałe obszary sceny politycznej czy też osoby o innych poglądach, nie wszyscy też, co jest zrozumiałe, przyjmowali ideały większości protestujących za swoje³⁰.

²⁷ Zbiór esejów podsumowujących badania w: L. Kolarska-Bobińska, M. Falkowski (red.): *Polska – Niemcy – Francja. Wzajemne postrzeganie po rozszerzeniu UE. Bilans i perspektywy*, Warszawa 2008; P. Buras: *Fatalizm nierównoczesności: elity Polski i Niemiec po rozszerzeniu Unii Europejskiej na Wschód*, w: ibidem.

²⁸ Por. np. H. Bude: «*Generation*» im Kontext. *Von den Kriegs- zu den Wohlfahrtsstaatsgenerationen*; w: U. Jureit, M. Wildt (red.): *Generationen. Zur Relevanz eines wissenschaftlichen Grundbegriffs*, Hamburg 2005, s. 28 i n.; M. Rainer Lepsius: *Kritische Anmerkungen zur Generationenforschung*; w: ibidem, s. 45 i n.; K. Lüscher: *Ambivalenz – Eine Annäherung an das Problem der Generationen*, w: ibidem., s. 53 i n.

²⁹ G. Katsiaficas: *The Imagination of the New Left: A Global Analysis of 1968*, Boston 1987; G.R. Horn: *The Spirit of '68: Rebellion in the West Europe and North America, 1956–1976* Oxford 2007; K. Dubinsky (red.): *New World Comming: The Sixties and the Shaping of Global Consciousness*, Toronto 2009; A. Schild, D. Siegfried (red.): *Between Marx and Coca-Cola*, New York 2006.

³⁰ R. Klatch: *A Generation Divided: The New Left, the New Right, and the 1960s*, Berkley 1999; H. Becker, F. Dirsch, S. Winckler (red.): *Die 68er und ihre Gegner: Der Widerstand gegen die Kulturrevolution*, Graz 2003.

Wprawdzie PRL była krajem w dużym stopniu zamkniętym, ale nie oznacza to, że nie istniał przepływ idei, do czego przyczyniała się zarówno większa mobilność społeczeństwa, wyjazdy stypendialne, turystyczne, które były łatwiejsze w latach siedemdziesiątych, jak i emigracja, w tym emigracja po stanie wojennym. Wiele osób wracało po 1989 roku, jedne włączały się aktywnie do życia politycznego, inne stały się częścią szeroko rozumianej elity opiniotwórczej. Efekty globalnego charakteru wydarzeń 1968 roku można więc obserwować także w przypadku Polski.

Duży wpływ na działalność polityczną mają warunki, w jakich dokonywała się socjalizacja poszczególnych polityków: jakie informacje do nich docierały, jaki system wartości był przekazywany w domu, szkole, mediach, ale wydaje się, że wraz z upływem czasu i w związku z globalnym charakterem społeczeństw XXI wieku, łatwym dostępem do informacji itd., kwestie te w przypadku Polaków i Niemców odgrywają nie aż tak znaczną rolę, co nie oznacza, że w ogóle nie mają wpływu. Potrzebne byłyby szersze badania, także o charakterze socjologicznym, aby zgłębić ich charakter. W istniejącej literaturze przedmiotu różnice w podejściu do wielu problemów politycznych, społecznych itd. w stosunkach dwustronnych nie były wiązane z efektami wydarzeń 1968 roku³¹. Niemniej jednak, moim zdaniem, odmienne podejście do różnych zagadnień jest też długoterminowym skutkiem innych następstw 1968 roku w przypadku społeczeństwa polskiego i niemieckiego, które miały też ze względów wewnętrznych i zewnętrznych inny przebieg w obydwu krajach. Dotyczyć to może szczególnie niektórych kwestii, np. ekologicznych, dla których w społeczeństwach zachodnich, w tym także w społeczeństwie niemieckim, istnieje większe zrozumienie. W obecnych warunkach przekładają się one także na politykę, również w kontekście unijnym.

W latach dziewięćdziesiątych pojawiały się na poziomie politycznym różnice zdań, które można też częściowo tłumaczyć kwestiami systemów wartości, choć nie można uznać, że było to jedyne uwarunkowanie. Na przykład głosy krytyki płynące z Berlina – i na poziomie

³¹ Por. np. K. Wóycicki, W. Czachur: *Jak rozmawiać z Niemcami. O trudnościach dialogu polsko-niemieckiego i jego europejskim wyzwaniu*, Wrocław 2009.

politycznym, i mediów, pod adresem Warszawy w związku z poparciem polityki prezydenta Georga W. Busha wobec Iraku. Warszawa była też krytykowana w związku z niepodpisaniem Karty Praw Podstawowych, w tym przez jednego z liderów 1968 roku Daniela Cohn-Bendita.

Wpływ wydarzeń 1968 roku, szczególnie interwencji bloku wschodniego w Czechosłowacji, w perspektywie krótkoterminowej polegał przede wszystkim na przejściowym ograniczeniu i tak niezbyt szerokiego pola manewru dyplomacji peerelowskiej. Niemniej jednak nie doszło do przekreślenia możliwości podjęcia rozmów dwustronnych z RFN, unormowania stosunków dyplomatycznych oraz podjęcia dialogu na temat rozwiązania spraw obciążających stosunki dwustronne, choć niesuwerenny charakter polskiego państwa stanowił znaczną przeszkodę w ich pełnym uregulowaniu.

W dłuższej perspektywie skutki wydarzeń 1968 roku polegały m.in. na zmianach w systemach wartości przede wszystkim w Europie Zachodniej, ale także w Polsce, choć tu dokonywały się one w innym tempie i miały nietożsamy charakter ze względu i na uwarunkowania międzynarodowe, i wewnętrzne, w tym inne tradycje społeczne. Mimo to w przypadku zarówno Europy Zachodniej, jak i Wschodniej rok 1968 stał się katalizatorem zmian w funkcjonowaniu społeczeństw. Przeobrażenia te z czasem zaczęły wpływać na stosunek do problemów będących przedmiotem dwustronnych polsko-niemieckich rozmów politycznych, a także, choć należy pamiętać, że nie był to jedyny czynnik, w pewnym zakresie mogły uwarunkowywać stosunek do kwestii społecznych i politycznych rozważanych na forum ponadnarodowym, np. w ramach struktur Unii Europejskiej. Wydaje się także, że w przypadku Polski osoby uczestniczące w wydarzeniach 1968 roku, będące ich naocznymi świadkami, w mniejszym stopniu wskazują na ich znaczenie niż osoby doświadczające wydarzeń 1968 roku w RFN.

Abstract

The year 1968 and Polish-German relations in a long-term perspective

The events of 1968 were, on the one hand, a result of transformations under way in the societies of the time, while, on the other hand, they contributed to their further transformation. Some researchers treat them as one of the 'revolutions', a date of symbolic importance for world history. They can be looked at from the perspective of the societies of the divided Europe; while the character of the events in the two parts was not identical, this does not mean that they had no common features. In Eastern Europe, in 1968, a crisis of the communist power had manifested itself yet again. In Western Europe, criticism of the political and social system was voiced, moral transformations were occurring, and traditional systems of values and morality were being rejected. A factor common to both the events in the East and in the West, as widely understood, as well as in some developing countries, were the generational changes, the coming to adulthood of people born after the Second World War. 1968 was perceived in terms of factors helping modernisation and providing a new course for social and political life. In the FRG, it brought also a new wave of accounting with the national socialist part.

The meaning of the events of 1968 may be observed in both the short-term and the long-term perspective. This also pertains to their influence on Polish-German relations. In the short-term perspective, the European and Polish events of 1968 had an impact on West Germany's approach to the normalisation of relations with the countries of the Eastern bloc and on the reception of the German Ostpolitik in Poland, as well as on the then authorities' field of manoeuvre. The results of the events of 1968 included the issues related to the Poles' and the Germans' mutual perception. The new generation, that of 1968, which, in due time, began performing an ever greater role in the cultural, social and political life of the FRG and Poland and in their media, also contributed new forms of perceiving reality and, not infrequently, different sets of values to all these fields.